

Борбасова Қ.М., *Сагнадина А.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,

*e-mail: aigerim_9610@mail.ru

ПРЕСВИТЕРИАНДЫҚ АҒЫМДАР: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢ

Мақалада пресвитериандық ағымдардың пайда болу алғышарттары және әлемдік деңгейде таралып, дамуы қарастырылады. Қазақстанда пресвитериандық ағымдардың ресми тіркеліп, миссионерлік қызметпен айналысуы және осы құбылысқа қатысты арнайы ғылыми еңбектердің болмауы тақырыптың өзектілігін негіздейді.

Авторлар пресвитериандық ағымдардың ілімінің пайда болуы мен оның діни ағым ретінде қалыптасып, таралу ерекшеліктеріне шолу жасайды. Шолу барысында пресвитериандықтың дәстүрлі христиандық бағыттар мен басқа да жаңа протестанттық ағымдардан айырмашылығын көрсету мақсаты қойылады. Сонымен қоса мақалада пресвитериандық діни бірлестіктердің миссионерлік қызметін сараптау арқылы авторлар бұл бірлестіктердің қызметі әртүрлі ұлт өкілдері арасында белсенді үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге бағытталғандығын дәлелдейді. Пресвитериандар өз қатарларының санын көбейтіп, жаңа мүшелеріне ерекше қолдау көрсетіп миссионерлік әдістерді барынша тиімді қолдану арқылы діни ілімдерін таратуда деген тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: пресвитериандық, шіркеу, кальвинизм, протестанттық, миссионерлік.

Borbasova K.M., *Sagnadina A.T.

Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, *e-mail: aigerim_9610@mail.ru

Presbyterian currents: history and modernity

The article deals with the prerequisites for the emergence of Presbyterian currents, development and distribution at the world level. The relevance and novelty of the topic are related to the official registration of the Presbyterian Church in Kazakhstan, their missionary activity and the lack of special scientific works in this area.

The authors analyze the emergence of the doctrine of Presbyterianism in the country, especially their formation and spread as a religious trend. The authors also show the contrast of the Presbyterian teachings of the traditional Christian denominations and other Protestant denominations. Studying the missionary activity of Presbyterian religious organizations, the authors prove that the activities of these organizations are aimed at active agitation among different nationalities. The Presbyterians, by effectively applying missionary methods and using their experience in providing special support to new members, increase the number of their ranks with new adherents.

Key words: presbyterianism, church, calvinism, protestantism, missionary.

Борбасова Қ.М., *Сагнадина А.Т.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, *e-mail: aigerim_9610@mail.ru

Пресвитерианские течения: история и современность

В статье рассматриваются предпосылки возникновения, развитие и распространение на мировом уровне пресвитерианства. Актуальность и новизна темы связаны с официальной регистрацией Пресвитерианской церкви в Казахстане, их миссионерской деятельностью и отсутствием специальных научных трудов в этой области.

Авторы анализируют возникновение учения пресвитерианства на территории страны, особенности их формирования и распространения как религиозного течения. Также авторы показывают отличие пресвитерианского учения от традиционных христианских направлений и других новых протестантских течений. Изучая миссионерскую деятельность пресвитерианских религиозных объединений, авторы доказывают, что деятельность этих объединений направлена на активную агитацию среди различных национальностей. Пресвитерианцы эффективно применяют миссионерские методы и используя накопленный опыт в оказании новым членам особую поддержку, увеличивают количество своих рядов новыми адептами.

Ключевые слова: пресвитерианство, церковь, кальвинизм, протестантство, миссионерство.

Кіріспе

Көпұлтты, көпконфессиялы еліміздегі түрлі діни өмірдің негізгі тенденциялары туралы халықтың білімін жетілдіру керектігі сөзсіз анық. Пресвитериан діни бірлестіктері Қазақстанда кеңінен таралған неохристиандық ағымдардың бірі. 2011 жылдың басында елімізде 229 діни бірлестік, саны аз діни топтар мен филиалдар есепте тұрған. 2011 жылғы заң қабылданғаннан кейін қайта тіркеуден 55 жергілікті діни бірлестік өтті (Мемлекет және дін, 2012:18). Ал 2014 жылы олардың саны – 92 діни бірлестікті құраса, 2015 жылы – 101 діни бірлестік (Ұжымдық монография, 2016:332) болған. Ал 2017 жылғы статистика бойынша Алматы қаласында «Рост», «Иктус», «Рақым», «Жол» «Квинс», «Эммануил», «Коре» секілді т.б. пресвитериандық бағыттағы тіркеуден өткен 31 діни бірлестік (<http://din-almaty.gov.kz>) қызмет етуде. Бұл Қазақстандағы евангелизация саясатын іске асырушы шіркеулер санының тағы бір жоғарғы көрсеткіші болып табылады.

Сондай-ақ аландатарлық мәселенің бірі кейбір пресвитериандық шіркеуде бірдей жыныстық некенің ресми мойындалуы. Оның дәлелі АҚШ Пресвитериандық шіркеуінің жоғарғы заң шығарушы органы бірдей жыныстық некенің христиандық ілімге сәйкес келетіндігін және неке тек әйел мен ердің арасындағы ғана емес, бір жыныстағылардың арасында да одақ бола алатындығын жариялаған болатын. Қазіргі таңда АҚШ-тың 19 штатында және Колумбия федералдық округінде бірдей жыныстық некенің қиылуына және олардың дін қызметкері болуына рұқсат етілген. Бұл туралы The New York Times (www.nytimes.com) ресми парақшасында мәлімет берілген болатын.

Бұндай ресми ақпараттың берілуі барлық дәстүрлі діни сенімге қайшы келуімен қоса жалпы адамзаттық құндылықтар шеңберіне де сыймайды Қаншалықты демократиялық ел болсын қоғамның дамуына, болашақ ұрпақтың табиғи өсуіне бөгет жасайтын көзқарасты

қолдауы қате таңдау екенін түсінуіміз керек. Әрине бұнда ашық зорлық, зұлымдық жоқ, әркімнің таңдау еркі бар, тіпті «адамдардың ерекше сезімдеріне деген құрмет» бар болып көрінуі мүмкін. Бірақ біз мұның түбінде жауапкершіліктен қашатын, өзіміздікің, нәпсіқұмарлықтың көрінісі жатқандығын ұмытпауымыз керек. «Не істегім келсе, соны істеймін», – деген ұранды басшылыққа алған шайтандық шіркеулердің қаншама жастарды дұрыс жолдан тайдырғанына тарих куә.

Тақырыптың зерттелу деңгейіне тоқталатын болсақ, жалпы пресвитериандық ағымның пайда болу тарихын, ілімдік ерекшеліктерін зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулері бар. Атап айтар болсақ, А.И. Богомолов, Г.Н. Ким (Ким Г.Н., 2001), П. Иванов, А.А. Радугин (Радугин А.А., 2000), А.В. Апанасенко, А.В. Карев, К.В. Сомов және т.б. зерттеушілердің ғылыми еңбектерінің орны зор.

Аталған тақырып бойынша Қазақстан ғалымдарының арнайы еңбектері жоқ. Бірақ жалпы жаңа діни ағымдардың қызметі туралы, миссионерлік мәселесіне арналған ғылыми еңбектерде «Пресвитериандық» бірлестіктеріне арналған тараулар және олардың қызметіне қатысты тұжырымдар бар. «Қазіргі дәстүрден тыс діни қозғалыстар мен культтер», «Дінтану сөздігі. Қазіргі заманның жаңа діни ұйымдары. Исламистік ағымдар» 3 томы, атты авторлар ұжымының ғылыми жұмыстары, «Діни бірлестіктер және ұлттық қауіпсіздік мәселесі», С. Хизметлидің «Орта Азия түрік республикаларындағы зиянды ағымдар және миссионерлік» (Хизметли С., 2006), соңғы кезде жарық көрген Е.Е. Буrowаның «Тренды новой религиозности в современном Казахстане (опыт социогуманитарного измерения)» монографияларын атап айтуға болады. Бұл еңбектерде жаңа діндарлық феномені ашылып, жаңа діни ағымдардың көшбасшылығының қызметтеріне баға беріледі. Бұл авторлардың жұмыстарынан жаңа діни ағымдардың ілімдері еліміздің бірлігімен ынтымақтастығына кері әсер ететіндігін, сонымен қатар дінаралық

қатынастарды шиеленістіріп, мемлекеттік бірегейлікке қауіп төндіреді деген түйінді көреміз. Отандық дінтану ғылымында Қазақстандағы пресвитериандық ағымдар туралы арнайы ғылыми еңбектің жоқ болуына байланысты, тақырыпты әлі де зерттеу қажеттілігі қазіргі таңда алға қойылған мақсаттардың бірі болып отыр.

Сонымен, бұл тақырыпты мәселе ретінде қарастыру қазақстандық дінтану саласында өзекті болып қала береді, себебі пресвитериандық шіркеулер Қазақстанда тіркеліп, миссионерлік қызметін жалғастыруда. Діннің қоғамдағы рухани даму саласындағы орнына баға беру үшін «қазіргі қазақтардың діни санасының қалыптасуы мен дамуындағы ерекшелікті, қалыптасқан дәстүр мен заман өзгерісімен келген жаңашылдық арасындағы сұхқбаттың» (Борбасова Қ.М., 2016:170) мазмұны мен мәніне сараптама жасап, баға беріп отыруымыз керек.

Зерттеу барысында жасалған теориялық тұжырымдамаларды «Дінтану» мамандығын даярлауда арнайы курстарда және жалпы дінтанулық білім беретін жоғары оқу орындарының оқытушылары мен мектеп мұғалімдері қолдана алады. Ал зерттеудің практикалық маңызын Дін істері басқармасының ақпараттық сараптама бөлімдерінің, діни бірлестіктермен жұмыс жасайтын бөлімдердің жұмысында қолдануға болатындығымен негіздейміз.

Негізгі бөлім

Пресвитериандық грек тілінен «presbyteros» сөзінен шыққан. Ол пресвитерлер немесе қауым басшысы арқылы жүзеге асырылатын шіркеуді басқарудың ерекше жүйесін білдіреді. Еуропада осындай типтегі шіркеулерді реформаторлық шіркеу деп атайды.

Пресвитериандықтар христиандық шіркеудің ең алғашқы құрлысына қайтып оралуды талап етіп, епископтықты теріске шығарды. Шіркеудің мемлекеттен бөлінуін талап етіп, ағылшын шіркеуіне қарсы шықты. Пресвитериандық шіркеулерді басқару жүйесі пасторлар мен пресвитерлердің қолында болғандықтан, ағымның атауы да осыдан шыққан. Алдымен діни қауым старейшиналары мен пасторларының жиналысы, кейін провинциялық және ұлттық синодтар пайда болды. Пресвитериандық шіркеулерде құдайға құлшылық ету өте қарапайым. Храмдарда ешқандай да керіліп шегеленген бейне де, мехрабтар да, икона да, шам да болмайды. Қазіргі таңда пресвитериандық ең алдымен Шотландияда, АҚШ, Канада және Австрияда таралған. Пресвите-

риандық шіркеулер Англияда және Солтүстік Ирландияда да айтарлықтай маңызға ие. Пресвитериандықтар сондай-ақ бұрынғы ағылшын отарлары Африкада және Оңтүстік Кореяда дамыған (<https://kk.wikipedia.org>).

А. Радугин «Введение в религиоведение: теория, история и современные религии» атты дәріс жинақтарының бір бөлімін діни, әлеуметтік-мәдени, қоғамдық-саяси мәселелерге қатысты 16 ғасырдағы реформация нәтижесінде пайда болған протестантизм тақырыбына арнап, англикандық, пресвитериандық, баптизм, лютерандық, кальвинизм, адвентизм секілді тағы да басқа протестанттық ағымдарға қысқаша тоқталған. Ол өз еңбегінде пресвитериандық ағымның шығуын кальвинизмнен байланыстыра қарастырады (Радугин, 2000). Кальвинизмге қысқаша тоқталатын болсақ, ол 16 ғасырда католиктік шіркеуге, Папа билігіне қарсы бағытталған Солтүстік және Орталық Еуропада М. Лютер, Ж. Кальвин, У. Цвингли бастаған ірі реформацияның нәтижесінде пайда болған протестанттық бағыттардың бірі. Пресвитериандық ағымның пайда болу алғышарты ретінде кальвинизмге қысқаша тоқталар болсақ, Кальвинизм – протестанттық конфессия, оның қалыптасуына XVI ғасырдағы Швейцариялық реформатор және теолог Жан Кальвиннің (1509-1564 жж.) идеясы ерекше ықпал етті. Кальвиндік шіркеулерде де иконалар, шырақтар, айқыштарға тиым салынған. Шоқыну мен евхаристия құпиясы рәміздік ғұрыптар ретінде қарастырылады. Жан Кальвиннің «Христиандық сенімдегі өсиеттер», «Шіркеу қаулылары», «Женевалық катехизис», «Шотландық діни сенім», «Весминистерлік сенім ұстанымы» шығармалары уағызшылар үшін беделді болып саналады.

XVI-XVII ғасырда кальвиншілдерді Францияда (гугенотта – одақтастар) деп атады. Реформация жақтастары Кальвин ілімін дворяндар мен орта топтар арасында таратты. 1534 жылы Францияның ірі қалаларында католиктік месса мен католик дінбасыларын әжуалайтын үнпарақтар таратылды. Король I Франциск барлық протестанттық шығармаларды тәркілеу жөнінде жарлық шығарып, протестанттық құлшылық өткізуге тиым салды. Бұл шаралар жаңа ілімнің таралуына кедергі бола алмады (Бейсенов Б., Игисенова А., 2016:97).

Кальвин ілімі, бір жағынан, католицизмге, екінші жағынан халықтық реформация өкілдеріне бағытталды. Халықтық реформацияны толық құдайсыздықтарымен айыптады. Кальвин ерекше бедел ретінде «Қасиетті Жазбаларды» ғана

мойындады. Кальвинизмдегі басқа протестанттық ағымдарға қарағанда ерекше мән беретін басты догматтарының бірі – «абсолютті тағдыр» туралы ілім. Ол бойынша мынадай көзқарастар жүйесі қалыптасқан: әлем жаратылмай тұрып-ақ құдай адамдардың тағдырын анықтап қойған, бір топқа – жұмақ, енді біріне – тозақ. Жұмыс басты пенденің ешбір ұмтылысы, ешбір игі ісі Жаратушы маңдайына жазғанды өзгерте алмайды.

Кальвинизм христиандық культ пен шіркеулік ұйымды радикалды түрде реформалады. Құдайға сыйынудағы басты орында Библияны оқу мен оған түсіндірмелер жасау, псалмаларды орындау тұрады. Кальвинистік қауымдастықтардағы жетекші рөл старшиналар (пресвитер) мен уағыздаушыларға тиесілі болды. Олар қауымның өмірін қадағалайтын консисторияны құрады. Дін іліміне қатысты сауалдар уағызшылардың ерекше жиналыстары – конгрегацияларға қарады. Нәтижесінде бұл жиындар қауымдардың жергілікті және бүкілхалықтық съездеріне айналды. Кальвинизм қазіргі кезде кең таралған бағыттардың бірі, әлемде шамамен 55 млн-ға жуық кальвинистер бар (Құрманалиева А., Мейірбаев Б. 2015:115).

Пресвитериандықтар адам жанын құтқару тек Құдайдың қолынан келеді деп сенеді және католиктердегі Құдай мен адам арасындағы шіркеудің «делдал рөлін» теріске шығарады. Пресвитериандық доктрина Құдайдың жоғарғы күшіне сенуге және Құдайдан құт-береке келуі үшін тек сенім ғана керек екендігіне, оның ішінде құтқарылу сұрақтарына, тағдырға, Қасиетті жазудың дұрыстығына негізделеді. Олар Қасиетті Жазуды үнемі үйренуге, сенім мен катехизистары, доктриналары көрсетілген теологиялық еңбектерді жарыққа шығаруға, білім алуға ерекше көңіл бөледі. Олардың ойынша, құтқарылуға жетудің жалғыз жол сілтеушісі – Қасиетті Жазу.

Жан Кальвиннің іліміне сүйенетін пресвитериандықты 1690 жылы діни төзімділік туралы Акт Шотландияның мемлекеттік діні ретінде жариялады. XVI ғасырда Реформация дәуірінде пресвитериандық шіркеуінің ұйымдық негізін – Шотландияда протестанттық реформаторлар Кальвиннің шәкірті Джон Нокс және Эндрю Мелвилл қалады (Бейсенов Б., Игисенова А. 2016:98). Джон Нокс 1552 жылы епископ дәрежесін қабылдамай, католиктік ғибадат нысандарын қолдануға қарсы болды. Ол Киелі Кітапты ағылшын тіліне аударды және бұл Киелі Кітап «Женевалық Киелі Кітап» деген атаумен белгілі болды (<https://kk.wikipedia.org>). Нокстың басты еңбектері: «Әйелдердің керемет

патшалығына қарсы күрестің дауысы» (Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women, 1558), «Алдын ала анықталған туралы трактат» (Treatise on Predestination, 1560), «Шотландиядағы Реформация тарихы» (History of the Reformation in Scotland, 1664 ж. жарыққа шықты) (<https://dic.academic.ru>).

Қазіргі уақытта ірі шотландиялық пресвитериандық ұйым Шотландия шіркеуі деген атауға ие және 1 миллионнан астам мүшесі бар. Сонымен қатар, Шотландияның еркін пресвитериандық шіркеуі де бар.

I Яковтың билігі кезінде (1603-1625жж.) Шотландияның басым бөлігі 1642 жылы Ирландиядағы Пресвитериандық шіркеудің негізі қаланған Ольстерге қоныс аударды. Қазіргі таңда ол 130 мыңнан астам мүшесі бар Солтүстік Ирландиядағы екінші ірі діни ұйым болып табылады.

Англияда пресвитериандық ағымдар I Елизаветаның билігі кезеңінде (1558-1603 ж.ж.) пайда болды. Ал XVII ғасырдағы Ағылшын революциясы кезінде ағылшын пресвитериандары мен индпенденттер арасындағы күрес орын алды. 1647 жылы парламент Англияда пресвитериандық шіркеуді ресми түрде бекітті. Қазіргі таңда Англияда және Ольстерде Евангелдік пресвитериандық шіркеуі және Біріккен реформалар шіркеуі (150 мыңнан астам мүшесі бар) қызмет етуде. Ағылшындық пресвитериандықтың негізін салушы Томас Картрайт (1535-1603 жж.) болып табылады. Англияда пресвитериандық жетекші орынға шыға алмады, өйткені мұнда мемлекеттік деңгейде қолдауға ие болатын англикандық бәсекелес болды.

Ағылшын және шотландиялық қоныс аударушылар нидерланды және Швейцариялық кальвинистермен бірге Солтүстік Америкада XVII-XIX ғасырларда пресвитериандық бағыттағы бірнеше шіркеулерді құрды. Солардың ішіндегі ең ірісі – АҚШ Пресвитериандық шіркеуі (1706 жылы негізі қаланған), Америкадағы Пресвитериандық шіркеу (1973 жылы негізі қаланған) (АҚШ-тағы пресвитериандардың жалпы саны шамамен 4 миллион адамды құрайды) және Канаданың біріккен шіркеуі (1925 жылы бірнеше реформаторлық шіркеулердің бірігуі арқылы құрылған және оның 900 мыңнан астам мүшесі бар). Америка Құрама Штаттары мен Канададағы пресвитериандық шіркеулер осы елдердегі протестанттық шіркеулер арасындағы ірі топты құрайды (<https://kk.wikipedia.org>).

Канададағы пресвитериандықты ұстанушылардың бір бөлігін ескі әлемнен келген

француз, голландтық және неміс иммигрант реформаторларын құраса, екінші бөлігін Америкадағы революция кезінде колонияны тастап кеткен Ұлыбритания империясының жақтастары құрады. Басым көпшілігі 18-ші ғасырда және кейінірек Солтүстік Америкаға келген шотландиялық және ирландиялық иммигранттар болды. 1902 жылы Канадада пресвитериан, методистік және конгрегационалистік шіркеулерді біріктіру туралы келіссөздер басталды. Ал 1925 жылы осы үш шіркеу Канаданың Біріккен шіркеуін құрды (қазір 90000-нан астам адам). Бүгінгі таңда Пресвитериан шіркеуінде 150 мыңнан астам мүше бар.

Америкадағы пресвитериандық бірлестіктердің көбісі АҚШ-тағы Ұлттық кеңестің, Дүниежүзілік Шіркеулер Кеңесінің, Шіркеуді басқарудың пресвитериандық жүйесін ұстанатын Әлемдік Шіркеулер Альянсының мүшелері болып табылады. Ресми мәлімдемелерде пресвитериандық шіркеулер әлеуметтік дамудың ең маңызды құбылыстарына жиі жауап береді, өйткені олардың мүшелері негізінен орта тап өкілдері (<https://dic.academic.ru>).

1875 жылы пресвитериандық ілім мен құрылымды ұстанатын Дүниежүзілік реформаторлық шіркеулер Альянсы және 1891 жылы Халықаралық Конгрегационалистік Кеңес құрылды. Қазіргі таңда 50 млн. пресвитериандар мен 3 миллионнан аса конгрегационалистер бар (Бейсенов Б., Игисенова А. 2016:98).

Азия мемлекеттерінің ішінде, әсіресе Оңтүстік Корея халқының басым бөлігі протестанттық сенімді ұстанады (12 млн немесе 27 %). Ал Қытайда олардың саны 58 млн (5 % халық), Индонезияда – 17 млн (9 %), Үндістанда – 16 млн (2%), Филиппинда – 5 млн (8 %), Мьянмада – 2,2 млн (5 %) Жапонияда – 1,4 млн (1 %), Пәкістанда – 1,3 млн (1 %). Протестанттар, сондай-ақ Малайзия, Тайван, Тайланд, Вьетнам, Сингапур, Шри Ланка, Қазақстанда және т.б. Азия елдерінде бар (Христианство. 2004:201).

Корядағы пресвитериандық ағымдарды қарастырған зерттеуші Ким Г.Н. Кореяға алғаш протестант-миссионерлер Корея мемлекетінің шетелдік державалармен одақтас болғаннан кейін 80 жылдардың ортасынан бастап келгендігін, ал олардың ізін американдық епископтық және солтүстік пресвитериандық шіркеулердің өкілдері жалғастырғандығын айтады.

Кореядағы біріккен пресвитериандық діни семинариясы 1907 жылы алғашқы 7 кәріс пасторларын шығарды. Пхеньян пресвитериандық діни семинариясының шығарылымның

алғашқы күні 17 қыркүйекте Чан-дэхен пхеньян шіркеуінде 36 кәріс-пресвитер, 33 уағызшы, 9 құрылтайшы, барлығы 78 адам қатысқан пресвитерлердің жалпы жиналысы ашылды. Бұл жиналыста Корея пресвитериандық қоғамының 12 баптан тұратын «Сенім символы» қабылданды (Ким Г.Н., 2001:151, 161).

1945 жылы Жапония күйрегеннен кейін, Тайванда Гоминьдан партиясының келуімен онда үлкен 3 протестанттық шіркеу: пресвитериандық, «Иисустың ақиқат шіркеуі» (евангелист-елуіншілер) және «тайвандық қасиетті шіркеуі» (евангелистер) болды.

Пресвитериандық жергілікті тұрғындар тайвандармен, хакка және абориген-гаошаньцзумен дәстүрлі түрде тығыз байланыс орнатты. Қасиетті Жазуды жергілікті халықты тіліне аударып, өздерінің құлшылықтарын да соған сай ұйымдастырды. Пресвитериандық шіркеу үнемі жергілікті халықтың қызығушылықтарын қолдаушы рөлін атқарды. 1952 жылы Синьжуда Пресвитериандық інжілдік мектебі ашылды (Иванов П. 2005:50).

Ал Республикамыздағы пресвитериандық бағыттағы шіркеулердің құрылуы еліміздің тәуелсіздік алған кезеңімен тұспа-тұс келді. Пресвитериандық діни бірлестіктерінің ықпалымен Алматы діни академиясы, Қазақстандық евангелдік христиан семинариясы, «Жарық» Библия институты, «И. Навин» евангелдік семинариясы секілді және т.б. діни оқу орындары ашылды (Ұжымдық монография. 2016:335). Апостолдар рухындағы евангелшіл христиандық және пресвитериандық ағымы елімізде американдық, оңтүстік корейлік уағыздаушыларының миссионерлік қызметі нәтижесінде таралып жатыр. Қазақстанда өзінің діни бірлестігін құрған кәріс текті американдық миссионер Джозеф Ио болды. 1991 жылы ол асқан белсенділік танытып Қарағандыда «Грейс» шіркеуінің негізін қалады (Справочник, 2015:31).

Қазақстанда пресвитериандық ілімді тарататын миссионерлердің барлығы дерлік шет ел азаматтары, соның ішінде Корея Республикасының өкілдері болып табылады. Бұл діни бірлестіктердің қызметі әртүрлі ұлт өкілдері арасында белсенді үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге бағытталған. Жаңа мүшелеріне ерекше қолдау көрсету арқылы өз қатарларының санын көбейту үшін және өз діни ілімдерін тарату үшін миссионерлік әдістерді барынша тиімді қолдануда.

С. Хизметли өз еңбегінде миссионерлік қызмет терминін анықтай отырып, протестанттық жаңа діни ұйымдардың миссионерлік әдістерін

қарастырған. Оның еңбегінен протестанттық ағымдарға тән барлығына ортақ мынадай миссионерлік әдістерін көрсетуге болады: Әлеуметтік және экономикалық қиындықтар мен көмекке зәрулік; Діни сауатсыздық және мәдениетсіздікті пайдалану; Теледидар, радио, баспасөз құралдарында, интернет, әлеуметтік желілерді үгіт-насихат жүргізу; Құтылудың жолы өз ұйымдарына кіру болып табылатындығын айтып сендіру; Халыққа жұмыс беру, ақша беру, айлық беріп шет елдерге саяхатқа жіберу арқылы өздеріне тарту; Қасиетті кітап сабақтарын беру; Материалдық және рухани проблемалары барларға көмектесу; Барған жерлерінде сол мемлекеттің тілінде үгіт жүргізу (Хизметли С. 2006:130) және т.б. Бұл әдістерді пресвитериандық ағымдар қолданады деп айтуға болады. Мысалы, Республикамызда пресвитериандық ағымдардың орыс және қазақ тілдерінде газет-журналдары таратылады: «Грейс» – 500 дана (Қарағанды), «От гүлі» («Цветок огня») газеті – 1000 дана (Алматы), «Үміт-Надежда» – екі қосымшамен 1000 дана (Справочник. 2015:31). Бұл газеттер шіркеу миссиясын орындау мақсатында тегін таратылады. Оны мерзімді басылымдағы мына сөйлемнен байқауымызға болады: «Біздің басылымдарымыздағы Ізгі хабар әлемнің барлық жеріне таралуы үшін және адамдардың құтқарылуы, сенім, үміт, сүйіспеншілікке бөленуі үшін біз дұға етеміз» (Газета «Грейс». 2007:2).

Пресвитериандықтардың дін іліміне келетін болсақ, олар басқа христиандық ағымдар секілді Құдайдың Үштік бейнесіне сенеді және Иисус Христостың құдайлық та, адам табиғатын да мойындайды. Олар барлық христиандарға ортақ алғашқы күнә және мәңгі өмір туралы ілімді қабылдайды және пәк күйінде жүкті болудың шынайылығына сенеді (<https://dic.academic.ru>).

Пресвитериандардың Қасиетті Жазу, Қасиетті Үштік Құдай, тағдыр, күнә, құтқарылу туралы діни сенімі, шіркеу, отбасы, діни рәсімдерге т.б. қатысты мәселелер 1648 жылы қабылданған «Вестминстерлік сенім ұстанымына» негізделеді (<http://calvinism.ru>). Ал христиан дініндегі сенім ұстанымына қарсы конфессиялар мұндай құжаттардың болуы Жазбалардың жеткіліксіз екендігін білдереді деп есептейді. Олардың ұраны: «Інжілден басқа ешқандай сенім ұстанымы жоқ». Ал пресвитериандардың пікірінше: «Біздің неге сенетінімізді білу үшін Киелі Кітапта жазылған догмалық жүйені қамтитын сенім ұстанымы мен дін іліміне қарау жеткілікті» (<http://www.rockofisrael.com>).

Пресвитериандықтар басқа протестанттық конфессиялар сияқты Құдайдың рақымына жетудің құралы ретінде шоқынуды мен евхаристия құпиясын мойындайды. Шомылдыру рәсімі – мәсіхшінің күнә үшін өлгені және Құдай Рухының тікелей әрекет етуімен Иса Мәсіхтің жаңа өміріне қайта келгенін білдіреді. Балалар Құдай берген уәделерді орындау арқылы шомылдыру рәсімінен өтеді. Шомылдыру рәсімінен өту әртүрлі болады: суды шашырату, құю және батыру арқылы. Шомылдыру рәсімін кез-келген жағдайда тек пастор ғана орындай алады. Шоқындыру Үштік Құдайдың атынан орындалады. Ал Евхаристия – Христостың айқышта өлгенін еске алу рәсімі. Діндарлар Христостың евхаристия рәсімінен басқа, барлық құлшылықтарға рухани түрде қатысатындығына сенеді.

Құлшылықта топпен бірге псалм шырқалады. Тарихының бастапқы кезеңінде еуропалық құрлықтағы Реформацияланған конфессияның шіркеулері олардың діни қызметтерінде қатаң реттелетін салттарды ұстанды. Алайда британдық және американдық пресвитериандар пуританизмнің ықпалымен құлшылық етуді жеңілдетуге тырысты. Олар литургиялық дұғалардан және дін қызметкерлерінің сәнді киімдерінен бас тартып, бүкіл қоғаммен ән айтуды ұсынды. Кейінірек, олардың діни нысандары одан әрі жеңілдетілді. XIX ғасырдың соңғы жартысында біртіндеп реформалар басталғаннан кейін бұл нысандар барлық деноминациялар бойынша қайта қаралды. 1906 жылы АҚШ-тағы Пресвитериан шіркеуі бірыңғай ғибадат кітабын (Book of Common Worship) қабылдады, 1970 жылы осы нұсқаулық Құлшылық ету кітабымен (The Worshipbook) ауыстырылды (бұл кітаптарды пайдалану мүлдем міндетті емес). Жеке шіркеулердің сессиялары өздерінің құлшылық ету формаларын анықтауға құқылы. Негізгі құлшылық жексенбі таңертен орындалады. Онда дұғалар айтылып, ән шырқалады, уағыздаушы тарапынан Інжілден мәтіндер оқылады. Уағыздаушы өз таңдауы бойынша қандайда бір тақырып аясында уағыз айтады. Құлшылық шамамен бір сағатқа созылады, діндарлардың қолайлығы үшін екі бірдей құлшылық жиі бірізді өткізіледі.

Пресвитериандықта діни қызметкерлердің құтқарылу мәселесіне қатысуын жоққа шығарады, сондықтан пресвитериандық шіркеулерде епископтық құрылым болмайды. Қауым өздерінің мүшелері арасынан құпия дауыс беру арқылы пресвитерлер мен диакондарды сайлайды. Кейбір пресвитериандық қауымдарда уағыздаушы болып әйелдерде сайлана алады.

Пресвитериандық дін ілімнің мынадай ерекшеліктерін атап өту керек:

Құдайдың тағдыры туралы ілім, яғни адамның құтқарылатыны немесе құтқарылмайтындығы алдын-ала анықталған; оған жақсы немесе жамандық әрекеттер жасау арқылы әсер ету мүмкін емес;

Шіркеудің жалғыз басшысы – Иисус Христос;

Киелі кітап – сенім мен өмір мәселелерін реттейтін ең жоғарғы ереже;

Шомылдыру рәсіміне назар аудару;

Псалмаларды топтық орындау тәжірибесі;

Құдаймен қарым-қатынаста шіркеудің делдал рөлін жоққа шығару;

Қасиеттілерді канондау туралы догматты алып тастау;

Уағыздардың айтылғаннан гөрі, оқылатынына көп көңіл бөлу;

Құлшылық ету кезінде айтылған дұға негізінен пастордың импровизациясы болып табылады.

Пресвитериандықтың басқа да протестанттық ағымдар сияқты табыну ғұрыптарының қарапайымдылығы мен минимализмімен ерекшеленеді. Шіркеулерде иконкалар, керілу бейнелері, алтарь, шам болмайды, органдық музыка дыбысы естілмейді (<https://dic.academic.ru>).

Пресвитериандардың айтуы бойынша, Киелі Жазба – сенімнің жалғыз беделді басшысы. Христиан дінінің өкілі өзін толғандырып жүрген кез келген сұрақтың жауабын Киелі Кітаптан таба алады. Осы мақсатта Пресвитериандық шіркеулерде Киелі Жазбаларды оқуды үйрететін курстар және жексенбілік мектептер бар.

Еліміздегі пресвитериандық шіркеулерде жексенбілік құлшылықтары белгіленген арнайы уақытта орыс тілінде және корей қауымына корей тілінде өтеді. Сонымен қатар, бұл шіркеудің басты ерекшелігі – денсаулығына байланысты мүмкіндігі шектеулі жандардың шіркеудің тұрақты мүшесіне айналып, құлшылыққа үнемі қатысуы. Денсаулығына байланысты мүмкіндігі шектеулі жандар үшін шіркеуде құлшылық кезінде сурдаударма жасау, ерекше қамқорлыққа бөлеу сияқты және т.б. жағдайлар жасалады.

Шіркеудің басшысы, яғни пасторы өзге ұлт өкілі болғандықтан, уағызды корей тілінде жүргізеді, бірақ оны шіркеудің беделді мүшесі орыс тіліне аударып, халыққа жеткізеді. Шіркеуде де басқа протестанттық шіркеудегі секілді «ондық» төлем заңы жұмыс істейді. Яғни бұл заң бойынша шіркеудің әр мүшесі қаражатының 10 пайызын шіркеуге өткізуі керек. Жиналған қаражат

шіркеудің қажеттіліктерін өтеуге, қызметкерлердің жалақысын төлеуге т.б. жұмсалады.

Ондық төлемге қатысты Інжілдегі мынадай мәтінді басшылыққа алады: «Киелі үйімде әрдайым тамақ болуы үшін қоймама өнімнің он бөлігінің бірін толықтай алып келіңдер! Менің не істейтінімді осы арқылы сынап көріңдер! – деп ұсынады Әлемнің Иесі. – Сонда Менің аспаннан мол жауын-шашын жаудырып, сендерді жарылқауымның ағыл-тегіл болатыны соншама, оның бәрін жайғастыратын орындарыңның да болмай қалғанын көресіңдер!» (Малахия 3:10).

Пресвитериандық шіркеудің миссионерлік қызметіне тоқталатын болсақ, шіркеу мүшелерінің барлығы миссияны орындау мақсатында бұл қызметпен белсенді түрде айналысады. Алдымен, миссия, миссионерлік, миссионер ұғымының мәнін ашатын болсақ, профессор С. Хизметли былай анықтама береді: миссия дегеніміз латынша «missio» (міндет) деген сөзден шыққан барлық батыс тілдерінде қолданылатын тілдік мағынасында арнайы міндет ұғымын білдірсе, ал терминдік мағынасында «евангелист, христиан емес халықтарға тарату» деген мағынаға келеді. Яғни «Миссия – шіркеу тарапынан барлық әлемге жіберілген елшілердің Исаға сенбейтін халықтар мен топтарды Інжілге (Евангелиеге) сенуге шақыру және солардың ұрпақтарына тарату үшін мойындарына алған арнайы бір міндеті».

Миссионер: жалпы алғанда өзін-өзі бір сенім немесе идеологияның, атап айтқанда Інжіл және христиан діндерінің таралуына себепкер болатын адам. Миссионерлер белгілі бір діни білім алғаннан кейін қызметке тағайындалады. Және олар арнайы христиандық монах мектептерін немесе колледждерін бітіргендердің арасынан таңдалынып алынады (Хизметли С. 2006: 21).

Дінтанулық энциклопедиялық сөздікте «миссионерлік – өзінің ілімін тарату және қатарының (неофиттердің) санының көбеюін мақсат тұтатын діни ұйымның қызметі» (Энциклопедический словарь. 2006:639), – деген анықтама берілген.

Зерттеуші Ким Г.Н. өз еңбегінде пресвитериандық ағымдар жаппай христиандандыру, жана шіркеулерді салу, христиандық қауымдардың өсуі мен нығаюы сияқты стратегиялық мақсатқа жетудің тактикалық амалы ретінде Невиус әдісін қолданатындығын айтады. Невиус әдісіне мыналарды жатқызады:

– христиандықты тек қауымның жоғарғы тобы арасында емес, көпшілік халық арасында тарату;

– әйелді және жастарды тәрбиелеу мақсатын қою;

– аудан (уезд) орталықтарында бастауыш мектептерін ашу және сол арқылы христиандық тәрбие беру;

– миссионерлік басқарудың білім беру мекемелері арқылы оқытушыларды дайындау;

Інжілді аудару жұмысын жеделдету;

– шіркеудің дербестігін қамтамасыз ету үшін қаржы әкелетін қауым мүшелерінің санын арттыру;

– науқастар арасында дәрігер-миссионерлердің әсіресе өз жеке тәжірибесінен уағыз айтуы;

– емделушілермен және олардың жазылғанынан кейінде байланыста болу (Ким Г.Н. 2001:157).

Еліміздегі пресвитериандық шіркеулер миссионерлік қызметінде мынадай ұстанымдарды негізге ала отырып өз сенімдерін насихаттайды:

– «Біліп алыңдар: Жаратқан Иенің қолы сендерді құтқаруға дәрменсіз емес, Оның құлағы мінажаттарыңды естуге мүкіс те емес» (Ишай 59:1). Құдайдың сөздерін дұрыс түсіну қажет. Құдайдың көмектесуге және бізді құтқаруға толықтай күші бар! Тек бар мәселе – адамдардағы сенімнің жоқтығында немесе қатты ықыластың болмауында деп түсіндіреді. «Егер біз жігерлі түрде Құлшылық етуге келсек, Құдайға қызмет етуге және Онымен кездесуге, дұға етуге, Сөздерін оқуға назар аударсақ, онда Құдайдың құтқарылуына толық жетеміз», – дейді;

– Адамдардың құтқарылуы туралы дұға етуді жалғастыру;

– Құдай қатысатын Құлшылық етуге де, түскі асқа да қатысу, адамдармен қарым-қатынас орнату;

– Шіркеуге шақыратын ашық сөздері: «Барлығымыз «шіркеу құрылысы» деп аталатын игі істі сәтті аяқтадық. Енді бізге бос орындарды толтыру қажет. Қане, тағы күшімізді жинап, ешкім тозаққа түспеуі үшін белсенді уағыздайық! Әрқашан бір-біріңізге хабарласып, шіркеуге бірге келіңіздер!»

– Шіркеу, шіркеу мүшелері, отбасы, халық үшін және шіркеудің 200 адамға дейін өсуі үшін дұға ету (Брошюра. 2018) Қазіргі кезде еліміздегі пресвитериандық шіркеулерге күнделікті келушілердің саны орташа есеппен 10-70 аралығын құрайды.

Пресвитериандықтар шіркеуге жаңадан келген мүшелерін бір мезетте назардан тыс қалдырмайтындығымен ерекшеленеді. Түскі асқа шақыру арқылы қарым-қатынас орнатуға тырысады. Құлшылық барысында жаңадан кел-

ген мүшелерін шіркеудің ескі мүшелерімен жалпылай таныстырып, шіркеудің жаңа мүшесіне сәлемдесу әнін арнайды. Шіркеудің жаңа мүшесін жылы қарсы алу, махаббатқа бөлеу жоғарғы деңгейде. Сонымен қатар, шіркеудің әрбір мүшелеріне ерекше ықылас танытып, олардың өміріндегі елеулі күндерді назардан тыс қалдырмайды. Соның мысалы, шіркеу мүшелерінің туған күнін барша халық алдында құттықтап, сыйлық беріп, ән айтуы.

Пресвитериандық ағымдарда қамқорлық таныту, жаңа мүшелеріне ерекше назар аудару, жақсы қарым-қатынас орнату, тез арада тіл табысып, қызығушылықтарымен бөлісу, сүйіспеншілік сезімі, кішіпейілділік секілді т.б. адамгершілік қасиеттерді таныту өте жоғарғы деңгейде.

Пресвитериандық ағымдардың басқа протестанттық ағымдардан басты ерекшелігі өзіндік басқару жүйесінің болуы. Шіркеуді басқарудың пресвитериандық жүйесі – христиан шіркеуінің басқаруын ұйымдастыру формасы, онда билік шіркеу басшыларына (папа, патриарх) бағынатын, епископтардың (митрополиттердің) иерархиясына негізделген епископтық жүйеден айырмашылығы билік уәкілеттілігі алқалы сайланған органдарға (пресвитер, синод, Бас ассамблея) беріледі. Пресвитериандық жүйенің пайда болуы Швейцария мен Шотландиядағы Реформациямен байланысты және оны толықтай жүзеге асыру пресвитериандық шіркеулерде, негізінен шотландтықтарда жүзеге асырылды.

Ұйымдасқан түрде шіркеудің негізі конгрегация (немесе сессия) арқылы басқарылатын, құрамына пасторлар, құлшылық етуге, құпиялар және оқудың ұйымдастырылуына жауаптылар енетін шіркеулік приходтар болып табылады.

Конгрегацияның міндетіне қоғамдық жұмыстарды және қайырымдылықты ұйымдастыру кіреді. Бірнеше конгрегация пресвитерге біріктіріледі. Пресвитерлер өз өкілдерін Пресвитериандық шіркеулердің кезекті Бас Ассамблеяларына (немесе Бас синод) жібереді.

Бас Ассамблея шіркеу істерінде заң шығаруға құқығы бар және сол уақытта шіркеу заңында ең жоғары сот билігі болып табылады.

Кейбір елдерде (Канада, Австралия, Америка Құрама Штаттары) синодтар пресвитерлер мен бас ассамблея арасындағы аралық байланыс болып табылады. Шіркеудің пресвитериандық ұйымы епископтардың болмауымен ерекшеленеді. Ал Епископ – христиан шіркеулеріндегі – жоғарғы дәрежелі дін қызметкері.

Пресвитериандық басқару жүйесінің теориялық негіздері 16-шы ғасырда Жан Кальвиннің

Жаңа Өсиетті протестанттық түсіндірмесі негізінде жасалды:

– епископ – шіркеудің жоғарғы пасторлары болып табылады, басқаларға бағынышты емес (папа да, патриарх та Жаңа Өсиетте айтылмаған);

– Киелі кітапқа сәйкес, епископ пен пресвитер бір адам;

– Ізгі хабардағы «епископ» («қамқоршы», «бақылаушы») сөзі арнайы шіркеу лауазымын емес, тек пресвитердің функциясын білдіреді;

– Діндер қауымдастығының жалпы діни мәртебесі бар. Пресвитерлер өз міндеттерін барлық сенушілердің атынан және келісімімен жүзеге асырады.

Пресвитерлер (немесе қауым басшысы) негізінен, өмір бойына немесе белгілі бір мерзімге сайланатын приходтың беделді зайырлы тұрғындары болып табылады. Приходтық жиналыстың құзыретіне құлшылық етуді ұйымдастыру, шіркеу өкілдеріне пасторлық қамқорлық таныту, тәртіпті сақтау және шіркеу өмірінің жергілікті мәселелерін шешу кіреді. Пастордың мәжілістерде шешуші дауыс беруге құқығы жоқ, бірақ ол әдетте төрағалық етеді. Пастордың қызметіне сондай-ақ уағыздарды оқу, діни білім беруді ұйымдастыру және шіркеу құпияларын (шомылдыру рәсімін және евхаристия) орындау кіреді. Кейбір пресвитериандық шіркеулерде пастор да автоматты түрде жоғары шіркеу ұйымының (пресвитер) мүшесі болып табылады. Сондай-ақ, дьякон лауазымы да бар, оның құзыретіне әдетте, приходтық жиналыс қызметінің қаржылық-шаруашылық мәселелері жатады (<https://kk.wikipedia.org>).

Бұл ағымның атауынан көрініп тұрғанымыздай, пресвитериандықта басшылықты (пресвитерді) сайлауға негізделген шіркеудің ұйымдық құрылымы айрықша рөл атқарады.

Қорытынды

Пресвитериандар христиандық ілімнің негізгі догматтарын Құдайың Үштік бейнесін,

Иисус Христостың құдай – адам табиғатын, Марияның қасиеттілігін мойындайды. Әйтсе де олардың тарихымен танысу арқылы бұл ағымның реформациялық қозғалыстың нәтижесінде пайда болғандығын олардың діни сенімдері 1648 жылы қабылданған «Вестминстерлік сенім ұстанымына» негізделгендігі және дәстүрлі христиандықтағы жеті құпияның шоқыну мен евхаристияны ғана қабылдағаны дәлелдейді.

Пресвитериандардағы тағдыр мәселесінде, мысалы елуіншілерден айырмашылығы бар. Олар үшін тағдыр алдын ала белгіленіп қойылған, ал елуіншілерде керісінше тағдыр әр адамның өзінің қолында. Сонымен қатар пресвитерандық діни бірлестіктер басқа протестанттық бағыттардан епископтардың болмауымен ерекшеленеді. Мұндай епископтық басқару жүйесі англикандық шіркеулерге тән. Ал пресвитериандық шіркеуді пресвитер лауазымды тұлға басқарады. Адам мен Құдайдың арасындағы шіркеудің делдалдық рөлін, икона, крестті жоққа шығару, қасиетті әкейлерге, Мәриям анаға ерекше көңіл бөлмеу, евхаристия мен шоқынудан басқа құпияларды мойындамау, құлшылықты топпен орындауға, діни ілімді таратуға ерекше назар аударуы, Інжілді ғана мойындауы – барлық протестанттық, оның ішінде пресвитериандық ағымдарға тән ортақ сенім жүйесі болып табылады.

Кез келген дін, діни ұйымдар өз ілімдерін таратуға мүдделі. Сол секілді пресвитериандық ағымдар да миссионерлік қызметі арқылы жаңа ұйым ретінде әлемнің көптеген мемлекеттерінде қызмет етуде. Қазақстанда да пресвитериандық идеясы өз ізбасарларын тауып жатыр. Шіркеудің миссионерлік қызметі әсіресе, жастарға бағытталып, белсенді жүргізілуде. Оның алдын алу үшін жастардың бойында дәстүрлі діни сананы, рухани құндылықтарды қалыптастыруымыз қажет және ең бастысы миссионерлердің ығында кетпейтіндей діни сауаттылығын көтеру керек.

Әдебиеттер

- «Квинс» Алматылық Христиандық протестанттық пресвитериандық шіркеуінің брошюрасы. №18-16. – 22.04.2018 г. Presbyterians Approve ordination of Gay people. www.nytimes.com
- Әлемдік діндер: оқу құралы / А.Д. Құрманалиева, С.Ө. Абжалов, Б.Б. Мейірбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 222 б.
- Борбасова Қ.М., Бужеева А.Б., Альджанова Н.К. Қазақ халқының діни санасының қалыптасуы мен даму ерекшеліктері. ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. 2016. №4. 165-170 бб.
- Вестминстерское исповедание веры 1648 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://calvinism.ru/west.htm>
- Газета «Грейс». – Караганды. – 2007 январь. – 23 с.

- Из истории христианства в Китае/ Свящ. Петр Иванов; Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения – М.: ИВ РАН, 2005. –224 с.
 Ким Г.Н. История религии Кореи: учебное пособие. – Алматы: Казахский университет, 2001. – 230 с.
 Қазақстанның тарихи және рухани-мәдени дамуындағы діннің рөлі: дәстүр және қазіргі заман. Ұжымдық монография / Роль религии в историческом и духовно-культурном развитии Казахстана: традиции и современность. Коллективная монография // З.К. Шаукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. – 360 б.
 Мемлекет және дін. ҚР Дін істері агенттігінің журналы, №4 (23), 2012 – 70 бет.
 Особенности библейского пресвитерианства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rockofisrael.com/Russian/EssenseOfBiblicalPresbyterianismR.htm>
 Пресвитериандық шіркеулер [Электрондық қор]. – Қолжетімді режим: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Пресвитериане> [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/5457/
 Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. Курс лекции. 2-е изд., дополн. – М.: Центр, 2000.– 240с.
 Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический Проект, 2006. – 1256 с.
 Религиозные объединения [Электрондық қор]. – Қолжетімді режим: <http://din-almaty.gov.kz/deyatelnost-upravleniya/rubriki/religioznye-obedineniya.html>
 Религиозные объединения в Казахстане: Справочник. – Астана: МЦКР КДР МКС РК, 2015. – 42 с.
 Хизметли С. Орта Азия түрік республикаларындағы зиянды ағымдар және миссионерлік. – Алматы: ЖШС «Эверо», 2006. – 256 б.
 Христиандық тарихы: оқу құралы / Б.Қ. Бейсенов, А.Р. Игисенова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 172 б.
 Христианство. История и современность. – Ростов н/Д: «Феникс», «Харьков»: «Торсинг», 2004. –320 с. (Серия «Религии мира»).

References

- «Kvins» Almatylyq Hristiandyq protestanttyq presviteriandyq shirkeýiniń broshýrasy. №18-16. – 22.04.2018 g. Presbyterians Approve ordination of Gay people. www.nytimes.com
 Álemdik dinder: oqý quraly / A.D. Qurmanalieva, S.Ó. Abjalov, B.B. Meirbaev. – Алматы: Qazaq ýniversiteti, 2015. – 222 b.
 Borbasova Q.M., Býjeeva A.B., Aldjanova N.K. Qazaq halqynyń dini sanasynyń qalyptasý men damý erekshelikteri. QazUÝ Habarshysy. Filosofia seriasy. Mädeniettaný seriasy. Saiasattaný seriasy. 2016. №4. 165-170 bb.
 Vestminsterskoe ispovedanie very 1648 goda [Elektronnyy resýrs]. – Rejim dostýpa: <http://calvinism.ru/west.htm>
 Gazeta «Greis». – Karagandy. – 2007 ianvar. – 23 s.
 Iz istorii hristianstva v Kitae/ Svya. Petr Ivanov; Ros. akad. naýk, In-t vostokovedeniia – M.: IV RAN, 2005. –224 s.
 Kim G.N. Istoriia religii Korei: ýchebnoe posobie. – Almaty: Kazahskii ýniversitet, 2001. – 230 s.
 Qazaqstannıń tarihi jáne rýhani-mádeni damýyndaǵy dinniń róli: dástúr jáne qazirgi zaman. Ujymdyq monografiia / Rol religii v istoriche-skom i dýhovno-kýltýrnom razvitii Kazahstana: traditsii i sovremennost. Kollektivnaia monografiia // Z.K. Shaýkenova jáne S.E. Nurmuratovtyń jalpy redaktsiiasyмен. – Almaty: QR BGM GK Filosofia, saiasattaný jáne dintaný instıtýty, 2016. – 360 b.
 Memleket jáne din. QR Din isteri agenttiginin jýrnaly, №4 (23), 2012 – 70 bet.
 Osobennosti bibleiskogo presviterianstva. [Elektronnyy resýrs]. – Rejim dostýpa: <http://www.rockofisrael.com/Russian/EssenseOfBiblicalPresbyterianismR.htm>
 Presviteriandyq shirkeýler [Elektronnyy qor]. – Qoljetimdi rejim: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Пресвитериане> [Elektronnyy resýrs]. – Rejim dostýpa: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/5457/
 Radýgin A.A. Vvedenie v religiovedenie: teoriia, istoriia i sovremennye religii. Kýrs lektcii. 2-e izd., dopoln. – M.: Tsentr, 2000.– 240s.
 Religiovedenie. Entsiklopedicheskiı slovar. – M.: Akademicheskiı Proekt, 2006. – 1256 s.
 Religioznye obedineniia [Elektronnyy qor]. – Qoljetimdi rejim: <http://din-almaty.gov.kz/deyatelnost-upravleniya/rubriki/religioznye-obedineniya.html>
 Religioznye obedineniia v Kazahstane: Spravochnik. – Astana: MTsKR KDR MKS RK, 2015. – 42 s.
 Hizmetli S. Oрта Азия түрік respýblikalaryndaǵy zıandy aǵymdar jáne missionerlik. – Almaty: JShS «Evero», 2006. – 256 b.
 Hristiandyq tarihy: oqý quraly / B.Q. Beisenov, A.R. Igisenova. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2016. – 172 b.
 Hristianstvo. Istoriia i sovremennost. – Rostov n/D: «Feniks», «Harkov»: «Torsing», 2004. –320 s. (Seria «Religiı mira»).